

नेपालको विकास निर्माणमा राजा महेन्द्रको योगदान

तेजबहादुर के.सी¹

Contribution of King Manendra in the Development of Nepal
Tej Bahadur KC¹

¹Associate Professor, Faculty of Education, Tribhuvan University, Mahendra Multiple Campus, Nepalgunj

¹Corresponding Author: tejbdrkc243@gmail.com

Article History: Received: March. 21, 2023 Revised: April. 7, 2023 Received: Jun 12, 2023

लेखसार

प्रस्तुत अध्ययन राजा महेन्द्रका देश विकासमा केन्द्रीत गतिविधिमा सिमित गरिएको छ। पृथ्वीनारायण शाहदेखि ज्ञानेन्द्र वीरविक्रम शाहसम्मका नेपालका शाहवंशीय राजारूमध्ये श्री ५ महेन्द्र वीरविक्रम शाह नेपालको राजनैतिक इतिहास र नेपाली जनताले विर्सन चाहेर पनि विर्सन नसक्ने नाम हो। राजा महेन्द्र निर्दलीय शासन व्यवस्थाभिन्न रही निरङ्कुश शैलीमा राज्यसत्ता सञ्चालन गरेको, जनभावनाको कदर गर्न नसिकेको, हठी जस्ता अनेकन आरोप राजनीतिक दल र त्यसका नेतारूले लगाउने गरे तापनि वास्तवमा उनले आफ्नो कार्यकालमा चालेका कदम र लिएका निर्णयरू हेर्दा उनले समयको मागलाई बुझेर त्यसलाई सम्बोधन गर्न सक्ने व्यक्ति भएको देखिन्छ। नेपालको राजनीतिमा राजा महेन्द्रको योगदानको चिरफार यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य रहेको छ। सहायक स्रोतका आधारमा तयार पारिएको यस लेखको निष्कर्ष विद्यमान राजनैतिक अस्थिरतालाई मध्यनजर राख्दै देश विकास र राष्ट्रियतामा समर्पित हुने अभिप्रायले राजा महेन्द्रले चालेका कदम राष्ट्रहितमा रहेको मानिएको छ।

मुख्य शब्दावली: गद्दी बैठक, वेधिति, कुण्डली, फेहरिस्त, पिण्ड।

Abstract

The presented study is limited to King Mahendra's activities focused on the development of Nepal. From Prithvi Narayan Shah to Gyanendra Birvikram Shah, King Mahendra Birvikram Shah is a name that cannot be forgotten in the political history of Nepal and Nepali people even if they want to forget it. Although political parties and their leaders have accused King Mahendra of running the state in an autocratic style within the non-partisan governance system, of not being able to appreciate the sentiments of the people, and being stubborn, in fact, looking at the steps and decisions he took during his tenure, it seems that he is a person who understood the demands of the times and can address them. The main purpose of this study is to highlight the contribution of King Mahendra in the politics of Nepal. The conclusion of this article prepared on the basis of auxiliary sources is that the steps taken by King Mahendra with the intention of devoting himself to the country's development and nationalism are considered to be in the interest of the nation.

Keywords: Royal Hall, chaos, horoscope, detail, Pinda.

विषय प्रवेश

राजा महेन्द्र वीरविक्रम शाहदेवको जन्म त्रिभुवन वीरविक्रम शाहदेव र वडामहारानी कान्तिराज्य लक्ष्मीदेवी शाहको जेष्ठ सन्तानका रूपमा वि.सं. १९७७ जेष्ठ ३० गते भएको थियो । वि.सं. २०११ साल फाल्गुण ३० गतेका दिन स्वीजरल्याण्डको ज्यूरिचस्थित क्यान्टानल अस्पतालमा हृदय रोगका कारण राजा त्रिभुवनको मृत्यु भएपछि वंशपरम्परा, नेपालको सनातनीय प्रचलन र कानुनी व्यवस्थाका आधारमा वि.सं. २०११ साल चैत्र ४ गते दिउँसो ४.११ बजे श्री ५ महेन्द्रको हनुमानढोका स्थित गद्दीवैठकमा राज्यरोहण भएको थियो । यिनी नेपालमा राजाभई शासन गर्ने नवौं शाहवंशीय राजा थिए (शर्मा, २०५२ : ३१०) । नेपालको शाहवंशीय इतिहासमा सबैभन्दा धेरै उमेर पुगेर राजा हुनेमध्ये पनि महेन्द्र नै थिए (अधिकारी र निरौला, २०५६ : १३) । प्रजातन्त्र प्राप्तिका लागि अमूल्य योगदान दिएका र अकल्पनीय मृत्यु वरण गर्न पुगेका राजा त्रिभुवन वीरविक्रम शाहदेवको रिक्ततालाई पुरागर्ने दाइत्व सहितको श्रीपेच लगाई महेन्द्र राजा बनेका थिए । जे जस्तो परिस्थितिमा महेन्द्र वीरविक्रम शाहदेव राजा बनेका थिए, त्यो समयमा नेपालको राजनीति सबैभन्दा संकटपूर्ण अवस्थामा गुञ्जिरहेको थियो । एकातिर १०४ वर्षसम्मको सत्ताको स्वाद लिई भर्खरै सत्ताच्युत भएका राणा शासकहरू कुनै न कुनै उपाएबाट आफ्नो गुमेको सत्ता प्राप्त गर्न सकिन्छ कि भन्ने भिन्नो आशाका साथ षडयन्त्रमा तल्लिन थिए भने अर्कातिर राणा शासनको समाप्तिका लागि एकैसाथ संघर्षमा होमिएका दलहरू राणा शासनको समाप्ति पछि एउटै एजेन्डामा सहमत हुन नसकिरहेको अवस्था थियो । एकातिर राजनीतिक दलहरू सत्तामोहबाट विमुख बन्दै गएका थिए भने अर्कातिर राजा महेन्द्र नेपालको राष्ट्रध्यक्ष मात्र नभई मन्त्री मण्डलको अध्यक्ष, सेनाको सुप्रिमकमाण्डर इन चिफ, न्यायालयको प्रधान न्यायाधीश, गुप्तचर विभाग र राष्ट्रिय योजना परिषदका नाइके भइसकेका थिए र त्यसपछि समस्त देशवासीहरूको राष्ट्रिय स्वार्थ रक्षाको निमित्त राष्ट्रनायकको रूपमा देखापर्ने प्रयत्नमा तल्लिन थिए (के सी., २०५६ : २६८) । त्यस्तो संकटपूर्ण अवस्थामा वा देश द्वन्दको भूमरीमा जाँदैछ कि भन्ने जस्ता संकेतरू देखिन थालेको अवस्थामा राजा महेन्द्रले देशको शासनसत्ता समाल्न पुगेका थिए ।

राजा त्रिभुवनले राणा शासनको समाप्तिको समयमा खुला हृदयका साथ जसरी संविधान सभाका सदस्यरूद्वारा निर्माण गरिएको संविधानको मातहतमा रही संवैधानिक राजा बन्न तयार छौं भन्ने वचन दिएका थिए त्यसको ठीक विपरित राजा महेन्द्र त्यसबाट वचन चाहान्थे । यसरी विभिन्न राजनैतिक दल, राजा र व्यक्तिको आ-आफ्ना स्वार्थ शिद्धिका लागि लडिरहेको समयमा एकाएक राजगद्दीमा आसिन हुन पुगेका राजा महेन्द्र स्वयम् महत्त्वकांक्षी र पूर्ण स्वतन्त्र शासक बन्न चाहन्थे । राजनैतिक अस्थिरता र विषम परिस्थितिमा राजगद्दीमा आसिन भएका राजा राजा महेन्द्रले नेपालको शासन के कसरी सन्चालन गर्दछन् भन्ने कुरालाई नेपाली जनता र छिमेकी मुलुकहरूले समेत चासो र सजगताका साथ हेरिरहेका थिए । त्यस्तो अवस्थामा उनले जे जसरी सत्ता सञ्चालन गरे नेपालको इतिहासमा त्यसको विशेष महत्त्व रहेको पाइन्छ । राजा महेन्द्रको देहवसान वि सं २०२८ साल माघ १७ गते चितवनको दयालो दरवारमा भएको थियो (अधिकारी र निरौला, २०५६ : १७) । यस्तो अस्थिर र संकटको समय जहाँ प्रजातन्त्र प्राप्तिका लागि लडेका राजनीतिक दलहरूलाई प्रतिबन्धित गर्दै देशमा नयाँ व्यवस्था लागु गरेर निरंकुश शैलीमा राजा महेन्द्रले राज्यसत्ता सन्चालन गर्दै जे जस्ता गतिविधिरू गरे त्यस्ता कार्यरूको लेखाजोखा गर्नु यो लेखको उद्देश्य रहेको छ । लेखको उद्देश्य राजा महेन्द्रको जीवनकालका खास गरी राज्यरोहणदेखि स्वर्गरोहण नहुन्जेलसम्मका सम्पूर्ण क्रियाकलापरू जो नेपाल र नेपालीरूकालागि अविस्मरणीय छन् त्यस्ता कृयाकलापरू संकलन, व्याख्या र विश्लेषण गर्ने भएकोले वि सं २०११ साल चैत्र ४ गते उनी नेपाल अधिराज्यको शाहवंशीय नवौं शासकको रूपमा गद्दिनसील भएको दिनदेखि वि सं २०२८ साल माघ १७ गते स्वर्गवास हुँदाको दिनसम्म उनले नेपाल र नेपालीरूको लागि गरेका कामरूका सम्भव भएसम्मका विवरणरू संकलन र विश्लेषण गरी लेखलाई पूर्णता दिने रहेको छ । त्यसैले लेख राजा महेन्द्रका स्वभाव र राजकीय क्रियाकलापमा केन्द्रित रहेको छ ।

अनुसन्धान विधि

प्रस्तुत अध्ययन मूलतः गुणत्मक विधिमा आधारित छ । अनुसन्धान विधि अनुसन्धान मूलक लेखको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । पाठक वर्गको विश्वास लेखनको क्रममा लेख भित्र सामेल गरिएका विषयवस्तुरू सङ्कलन र परीक्षण गर्दा प्रयोग गरिएका विधिमा अडेको हुन्छ । लेखमा समावेश गरिएका विषय वस्तुरू सकेसम्म तथ्यले, तथ्य नभए विश्वास गर्न योग्य तर्कले पुष्टि गरिएको हुनु पर्दछ । इतिहास सामाजिक विज्ञान भित्रको त्यो विषय हो, जसले वितेका दिनका घटनाहरूले दिएर गएका उपलब्धि र सास्तीरूको सङ्कलन, सङ्गठन र सङ्रक्षणको जिम्मा लिएको हुन्छ

। इतिहासको मुख्य अनुसन्धान विधि सहायक सामाग्रीरू, किंम्वदन्तीरू, लेख शिलालेख र नगन्य मात्रामा प्राथमिक श्रोतरू हुन् । सुरुमा प्राथमिक मानिएका श्रोतरू पनि समयको अन्तराल पछि सहायक श्रोत बन्ने गर्दछन् । त्यसैले यो लेख मूलतः सहायक सामाग्रीरूको सहयोगमा तयार गरिएको भए तापनि लेखमा सामेल गरिएका विषयवस्तुरूलाई दुई वा दुई भन्दा बढी सहायक सामाग्रीरूबाट प्राप्त सूचनारूको आधारमा प्रमाणित गरी विश्वसनीय बनाउने प्रयास गरिएको छ । लेख तयार पार्ने क्रममा विवरणात्मक र विश्लेषणात्मक विधिहरु अपनाइएको छ ।

विषय प्रवेश

राजा महेन्द्र महत्वाकांक्षी स्वभावका शासक थिए । उनले कुनै विद्यालय तथा महाविद्यालय तहको औपचारिक शिक्षा आर्जन गरेका थिएनन् । (गौतम, २०७५ : १) । उनी सामान्य मानिस भन्दा केही भिन्न स्वभावका थिए । सामान्यतः राजा महेन्द्र केही जिद्दी स्वभावका, अरुको कुरा त्यति नसुन्ने, द्वन्द्व गराएर नेत्रत्व लिन, काम विग्रिए अरुलाई कार्वाही गर्ने, फिडव्याक दिन नजान्ने, कुनै पनि कुरामा धैर्यता कम भएका ब्यक्ति थिए । उनले जनता र राजाको संयुक्त प्रयासबाट सफल भएको आन्दोलनबाट स्थापित प्रजातन्त्रको हुर्कंदै गरेको विरुवालाई होसियारी पूर्वक हेरी रहेका थिए । वि सं २०११ साल फाल्गुण ७ गते प्रजातन्त्र दिवसको अवसरमा उनले भनेका थिए “आज देशमा प्रजातन्त्र आएको पूर्ण ४ वर्ष व्यतित भयो । तर सुहाउँदा चारवटा मात्र यी यी कामरू प्रजातन्त्रले गन्यो भन्नु पन्यो भने त्यसमा गहिरिएर खोज्नु पर्दछ । एउटा सरमको कुरा छ प्रजातन्त्र वालक छ भनौ भने वालकमा रहनै नसक्ने गुणरू स्वार्थ, लोभ, इष्या, यसमा देखिन्छन् । यतिन्जेल हुर्किसक्यो भनौ भने दुर्भाग्यवस फस्टाएको कतै केही देखिदैन । उनी असाध्य राष्ट्रप्रेमी मानिस थिए । उनले मृत्यु शैयामा मुटुको व्यथाले छटपटाइरहेको समयमा पनि तत्कालीन प्रधानमन्त्री कृतिनिधि विष्टलाई “म मरे पनि मेरो देश बाँचिरहोस्” (गौतम, मिति : १) भनेका थिए । राजा महेन्द्र साहै चन्चल स्वभावका ब्यक्ति थिए । उनी समय र परिस्थिति हेरेर जे जस्तो कार्य पनि गर्न तयार हुन्थे । उनले एकपटक तुलसीलाल अमात्यसँग कम्युनिष्ट पार्टीको सदस्य बन्छु भनेका थिए भने अर्कातिर भूमिपती र सामन्तका संरक्षक पनि उनै थिए (पौडेल, २०५८ : १) । यी र यस्तै यस्तै प्रकारका स्वभाव र गतिविधिरू भएका र राज्य सन्चालनको क्रममा जनताको अमूल्य त्याग र योगदानको खासै महत्व नबुझेको जस्तो व्यवहार समयसमयमा देखाउने राजा महेन्द्र वि.सं.२०१५ सालको संविधानको परिधि भित्र रही सम्पन्न भएको निर्वाचनमा वालिक मताधिकारको आधारमा निर्वाचित भएको दुइतिहाई बहुमतको प्रजातान्त्रिक सरकारलाई वि.सं २०१७ साल पौष १ गते अपदस्त गरी पौष २२ गते दलरू माथि प्रतिबन्ध लगाएका थिए (भट्टराई, २०५२ : १) । राजा महेन्द्रबाट वि.सं.२०१७ साल पौष २२ गतेका दिन देशमा नयाँ राजनीतिक व्यवस्था स्वरूपको पञ्चायती परम्पराको थालनी गरिएको थियो (श्रेष्ठ, मिति अनु. : ५१) । यसरी दलरू माथि दमनको नीति अवलम्बन गरेको देख्दा उनी राणा शासकरूको सिको गर्न लागेको होकि भन्ने जो कोहीले अड्कल गर्नु स्वभाविकै थियो । राणा शासनको समाप्ति पछि देशमा देखिएको दलीय विमतिले धमिलाएको सामाजिक वैथितिको बीचबाट सत्ताको साँचो जनताको हातबाट आफ्नो हातमा लिएका राजा महेन्द्रबाट जनताले निरंकुशता बाहेक अरु केही पाउने छैनन् भन्ने साँचिरहेका बेला राजा महेन्द्रले आफ्नो कार्यकालमा जेजस्ता कार्यरू गरेका थिए ती कार्यरू नेपालको प्रगति र उन्नतीको पथमा कोशेदुङ्गा सावित भएकोले राजा महेन्द्रले आफ्नो कार्यकालमा गरेका कार्यरू निष्पक्ष रूपमा विप्लेषण गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

देशको बदलिदो परिवेशमा जवसम्म नेपाल अन्तर्राष्ट्रिय संघ संगठनरूमा आवद्ध हुन सक्दैन तवसम्म नेपालको विकास असम्भव छ भन्ने दुरगामी साँचलाई सार्थक पाउनका लागि राजा महेन्द्रले १४ डिसेम्बर १९५५ (वि.सं.२०१२) मा नेपाललाई संयुक्त राष्ट्रसंघको सदस्य बनाई वि.सं. २०१३ साल आश्विन २० गते ऋषिकेश शाहलाई संयुक्त राष्ट्रसंघका निमित्त नेपालको स्थायी प्रतिनिधि नियुक्त गरी पठाइएको थिए भने सेप्टेम्बर १९५५ (वि सं २०१३ भाद्र १७ गते) उनले नेपालमा भूमि सम्बन्धी नयाँ नीतिको घोषणा जारी गरेका थिए (शर्मा, २०५२ : ३१२) नेपाल र नेपाली जनतारूको वास्तविक अवस्था के कस्तो छ उनीरूकै घर दैलोमा स्वयम् आफै नपुगी बुझ्न सकिदैन भन्ने कुरालाई आत्मसात गरी राजा महेन्द्रले वि.सं.२०१५ साल पौष १० गतेका दिन पश्चिम नेपालका १, २, ३, र ४ नम्बरका जिल्लारूको भ्रमण गरेका थिए । साथै दीर्घकालीन योजना विना गरिएको लगानीले सार्थक उपलब्धि दिन सक्दैन भन्ने कुरालाई राजा महेन्द्रले राम्रोसँग बुझेका थिए । त्यसैहुनाले उनले टंकप्रसाद आचार्यको नेतृत्वमा बनेको आफ्नो सरकारलाई वि.सं २०१३ सालमा नेपालमा योजनाबद्ध विकासको लागि पञ्चवर्षीय योजना लागु गर्न लगाएका थिए भने पछि आर्थिक वर्ष २०१३/०१४ मा बजेट खर्चलाई साधारण र विकास गरी दुई भागमा विभाजन गरी सार्वजनिक गर्ने प्रचलनको सुरुवात गरेका थिए । प्रशासनिक पुर्नगठन योजना वि.सं.२०१३ राजा महेन्द्रकै समयमा

नेपालको प्रशासकीय ढाँचालाई नयाँ रूप दिने प्रयास स्वरूप लागु गरिएको थियो (भट्टराई, २०५२ : ६६५) । वि.सं.२०१५ सालमा राजा महेन्द्रको समयमा नै नेपाल सरकारको सट्टा श्री ५ को सरकार भन्ने प्रचलनको सुरुवात गरिएको थियो भने वि.सं.२०१३ आश्विन २६ गते नेपाल विश्व हुलाक संगठनको सदस्य बनेको थियो (अधिकारी र निरौला, २०५६ : १२) ।

राज्यका केही उच्च र अधिकार प्राप्त व्यक्तिको आफूखुसी कर्मचारीको नियुक्ति गर्दा देशलाई आर्थिक भार बढेको र अधिकार प्राप्त व्यक्तिको अधिकारको दुरुपयोग गरेको कुरालाई निस्तेज गर्न राजा महेन्द्रले वि.सं.२०१५ सालदेखि वार्षिक ४०० भन्दा बढी तलब खाने कर्मचारी नियुक्त गर्दा लोकसेवा आयोगको परामर्श लिनुपर्ने व्यवस्था गरेका थिए (अधिकारी र निरौला, २०५६ : १५) । प्रत्येक देशको विकासका लागि भाषा, कला, संस्कृति, साहित्य र शिक्षाको विकास अनिवार्य सर्त हुन् भन्ने कुरामा राजा महेन्द्र स्पष्ट थिए । जसका कारण उनकै समयमा वि सं २०१२ सालमा नेपालमा प्रौढ शिक्षाको सुरुवात गरिएको थियो । वि.सं.२०१५ सालमा नेपाली भाषाले राष्ट्रिय भाषाको वैधानिक मान्यता पायो । वि.सं.२०१५ साल मङ्सिर २५ गते नेपाली भाषा प्रकाशनी समितिलाई साभ्ना प्रकाशनमा परिणत गरिएको थियो भने वि.सं.२०१६ साल आषाढ ३० गते नेपालमा पहिलो विश्वविद्यालयका रूपमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयको स्थापना गरिएको थियो । त्यसैगरी वि.सं.२०२१ साल भाद्र ४ गते नेपाल बालसंगठनको स्थापना गरिएको थियो (अधिकारी र निरौला, २०५६ : १७६-७७) ।

वि.सं.२०१४ सालमा शिक्षक शिक्षा महाविद्यालय (कलेज अफ एजुकेशन) को स्थापना गरिएको थियो । वि.सं.२०१६ सालमा त्यो कार्यक्रमलाई त्रिभुवन विश्वविद्यालयको आङ्गीकृत कार्यक्रम अन्तर्गत राखेर सञ्चालन गरिएको थियो । पछि वि.सं.२०२८ सालमा राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना लागु भएपछि यस कार्यक्रमलाई विश्वविद्यालयअन्तर्गत शिक्षाशास्त्र संकायका रूपमा स्थापना गरिएको थियो (ढकाल र कोइराला, २०६३ : ४२३) । नेपालको शिक्षामा समयानुकूलको सुधारको प्रयास स्वरूप राजा महेन्द्रले वि.सं.२०१८ सालमा सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा समितिको घोषणा गरेका थिए । नेपाललाई नियम र कानूनका आधारमा सञ्चालन गर्नु पर्दछ भन्ने कुरामा पनि राजा महेन्द्र सचेत रहेको देखिन्छ । वि.सं.२०१७ सालको कार्तिक महिनामा नेपाल कन्स्ट्रक्सन कम्पनी नेपाल प्रा. लि. गठन गरिएको थियो । वि.सं.२०१९ पौष १ गते कर्मचारी सञ्चयकोषको स्थापना, वि.सं.२०२० साल आषाढ २२ गते गोरखापत्र संस्थानको गठन, वि.सं.२०२२ साल माघ १० गते राष्ट्रिय बाणिज्य बैंकको स्थापना, वि.सं.२०१९ साल भाद्र ३० गते साल्टट्रेडिङ्ग कर्पोरेसन कम्पनी, नेपाल र रुस सरकारका बीचको सहमतिमा वि.सं.२०२१ माघ १५ गते विरगन्ज चिनी कारखानाको उद्घाटन, वि.सं. २०२३ साल श्रावण १ गते घरेलु सिल्पकला विक्रमभण्डारको स्थापना, वि.सं.२०२६ सालमा दुरसञ्चार समिति गठन जस्ता महत्वपूर्ण कार्यरू राजा महेन्द्रकै शासन कालमा स्थापना गरिएका थिए (भट्टराई, मिति : ३७९) । वि.सं.२०१३ साल जेष्ठ २ गतेका दिन राजा महेन्द्रद्वारा सर्व प्रथम नेपालमा सर्वोच्च अदालत गठनको घोषणा गरिएको थियो (शाही, २०४३ : ३०) । राजा महेन्द्रले सर्वसाधारण जनता र राष्ट्रसेवक कर्मचारीरू आचरणमा सुधार गर्न र नैतिकता कायम राख्नको लागि भ्रष्टाचार पूर्णरूपमा निवारण गर्न आवश्यक छ भन्ने कुरालाई मनन् गरी वि.सं.२०१७ सालमा भ्रष्टाचार निवारण ऐन २०१७ लागु गरेका थिए । वि.सं.२०१५ सालको संविधान, वि.सं.२०१९ सालको संविधानको निर्माण र लागु, वि.सं.२०२० भाद्र १ गते मुलुकी ऐन लागु, वि.सं.२०२१ मा भूमिसुधार ऐन लागु, वि.सं.२०२४ को गाउँफर्क राष्ट्रिय अभियान र वि.सं.२०२८ को नयाँ शिक्षा योजना जस्ता कार्यरू पनि राजा महेन्द्रकै शासनकालमा भएका थिए (भट्टराई, २०५२ : ५९) । राजा महेन्द्रकै शासनकालमा शिक्षालाई कानुनी रूपमै व्यवस्थित गर्न वि.सं. २०२८ साल वैशाख ५ गते राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना, वि.सं.२०२८-२०३२ को घोषणा गर्दै राष्ट्रिय शिक्षा समितिको ऐन र राष्ट्रिय शिक्षा ऐन वि.सं.२०२८ साल भाद्र २४ गते लालमोहर सदर गरिएको थियो । त्यसैगरी वि.सं.२०२८ साल कार्तिक ३० गते शिक्षा नियमावली २०२८ पनि प्रकाशन गरिएको थियो (पन्थ मिति : ८२) ।

विदेशीको हस्तक्षेप रोक्न र वास्तविक नेपाली नागरिकरूको पहिचान र प्रमाणिकरण गर्न नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र वितरणको व्यवस्था गरेका थिए । नेपाल भारत सीमानामा भारतीयरूको चोरी डकैती बढेपछि त्यसलाई रोक्न हजारौं भूतपूर्व गोर्खा सैनिकलाई जमिन वितरण गरेन सीमाक्षेत्रमा मेचीदेखि महाकालीसम्म उनीरूलाई स्थायी बसोबासको व्यवस्था मिलाएका थिए । वि.सं.२०१७ सालको परिवर्तन पछि पूर्व-पश्चिम राजमार्गको घोषणा गरिएको थियो (धिताल र पण्डित, २०६८ : २१२) । मेचीबाट महाकाली जोड्न १०२७.६७ किलोमिटर लामो महेन्द्र राजमार्ग बनाउने योजना पनि उनले नै अगाडि सोरका थिए । सिर्सिया हेटौडा सिमभन्ज्याङ्ग थानकोट सम्म १५९.६६

किलोमिटर त्रिभुवन राजपथको निर्माण गरियो जसलाई वाइरोड भन्ने गरिन्थ्यो । वि.सं.२०२४ सालमा अरनिको राजमार्गको निर्माण गरियो जसको लम्वाई ११२.८३ किलोमिटर रहेको थियो भने यसले नेपाल र चीन जोड्ने काम गरेको थियो । यो सडक निर्माण गर्दा राजा महेन्द्रमाथि नेपालमा साम्यवाद भित्र्याउन खोजिएको आरोप समेत लागेको थियो । त्यसको जवाफमा राजा महेन्द्रले भनेका थिए साम्यवाद ट्याक्सी चढेर नआउने कुराप्रति सबै हुक्क हुनु पर्दछ । राजा महेन्द्रकै समयमा चीनको सहयोगमा काठमाडौँदेखि पोखरासम्मको सडक पनि निर्माण गरिएको थियो (गौतम, २०७५ : १) । राजा महेन्द्र नेपालको दुरगामी विकासको विषयमा हरहमेशा दत्तचित्त थिए भन्ने कुरा वि.सं.२०१७ सालको राजनैतिक परिवर्तन पछि पूर्व-पश्चिम राजमार्गको निर्माण गर्ने योजना अगाडि सार्नु यसको उदाहरण हो (धिताल र पण्डित, २०६८ : २१२) । वि.सं.२०१९ साल पौष १ गते नेपालको संविधान २०१९ घोषणा गर्दै उनले नेपाललाई विकेन्द्रीकरणका आधारमा शासन गर्न देशलाई १४ अन्चल ७५ जिल्लामा विभाजन गरेका थिए । वि.सं.२०२१ सालमा निजामति सेवा नियमावली लागु गरे । वि.सं.२०२२ सालमा स्थानीय सेवा ऐन निर्माण गरी देशमा विकेन्द्रिकरण योजना लागु गरेका थिए । वि.सं.२०२५ सालमा प्रशासन सुधार योजना, वि.सं.२०२६ सालमा जाँचबुझ केन्द्रको स्थापना गरेका थिए (भट्टराई, २०५२ : ६५२) । जवसम्म नेपाली जनतारूमा शिक्षाको ज्योति बाल्न देश र जनताको भर्लाको लागि ज्यानको बलिदानी दिनेरूको सम्मान गर्न सकिन्न तवसम्म सम्पूर्ण देशबासीरूलाई भावनात्मक रूपले गोलवद्ध गर्न सकिन्न भन्ने कुरा राम्री बुभेका राजा महेन्द्रले वि.सं.२०१८ सालमा सवा दुई लाख लागत लाग्ने आफ्नो निजी लगानीमा काठमाडौँमा शहिदगेट निर्माण गरिदिएका थिए भने त्रिभुवन विश्वविद्यालयको भवन निर्माण गर्दा हुन गएको रकमको अभावलाई राजा महेन्द्रका मुमारू कान्ति राज्यलक्ष्मी र इश्वरी राज्यलक्ष्मीले आफ्ना निजी गहना बेचेर सोह्रलाख रुपैयाँ जुटाइदिएका थिए (गौतम, २०७५ : १) ।

राजा महेन्द्र नेपालको वास्तविक अवस्थासँग पूर्णरूपले परिचित थिए । नेपाल एउटा विविधताले भरिएको देश हो । यहाँ अनेक प्रकारका सामाजिक संघ सस्था र धार्मिक आस्थाका धरोहररू रहेका छन् । यिनको परिचालनको लागि व्यवस्था गरिएको परोपकारी संस्थारू, गुठी आदिलाई व्यवस्थित गर्नु पर्दछ भन्ने कुरालाई मनन गरी वि.सं.२०२३ सालमा गुठी सस्थान ऐनको व्यवस्था गरेका थिए (के.सी. २०५६ : २०५) । राजा महेन्द्रले जनताका कुरा सुनेर धारणा बनाउने र त्यसको निर्णय जनतालाई सुनाउने काम कहिल्यै पनि गरेनन् । उनकै समयमा नेपालमा पहिलो पटक प्रधानमन्त्री र उप प्रधानमन्त्रीको व्यवस्था गरिएको थियो । त्यो भन्दा पहिला नेपालको राजनीतिमा यस्तो व्यवस्था गरिएको थिएन । राजा महेन्द्र राजनीतिक दृष्टिले जटिल स्वभावमा मानिस थिए । उनले अमेरिका र रुस तथा भारत र चीन जस्ता आपसी शत्रुता भएका देशरूलाई समान रूपमा नेपालमा लगानी गर्न राजी गराउन सक्नु उनको राजनीतिक सफलता थियो (गौतम, २०७५ : १) । राजा महेन्द्रको राज्यरोहण हुनुभन्दा अगाडिसम्म नेपालको आर्थिक कार्यको जिम्मा मुलुकी खानाले लिदै आएकोमा वि.सं.२०१३ साल वैशाख १४ गते नेपाल राष्ट्र बैङ्कको स्थापना गरी अधिराज्यभर नेपाली मुद्राको प्रचलनमा जोड दिनुका साथै नेपाल अधिराज्यभर प्रचलनमा रहेको भारतीय मुद्राको कारोवारलाई नियन्त्रण गरेका थिए साथै नेपाली रुपैयाँ १२८ को भार १०० बराबरको विनिमय दर कायम गरेका थिए (शर्मा, २०४३ : ८२०) । राजा महेन्द्रले जिल्लाको प्रशासनिक व्यवस्थालाई चुस्त दुस्त राख्न वि.सं.२०२२ सालमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको नियुक्तिको व्यवस्था गरी जिल्ला जिल्लामा विकास योजनारू सञ्चालन गर्न विकेन्द्रिकरणको सिद्धान्त अनुरूप राजा महेन्द्रले वि.सं.२०१६ साल पौषदेखि प्रत्येक जिल्लामा अधिकार सम्पन्न विकास बोर्ड गठन गरेका थिए भने पहिलेदेखि नै नेपाल सरकार भनिने गरेकोमा वि.सं.२०१५ साल जेष्ठ महिनादेखि श्री ५ को सरकार भन्न थालिएको थियो (भट्टराई, २०५२ : ७१०) ।

वि.सं.२०१५ सालमा आमनिर्वाचन सम्पन्न गरी बहुमत प्राप्त दल नेपाली कांग्रेसका नेता विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको नेतृत्वमा गठित सरकारले उनले सोचेअनुसारको काम गर्न नसक्दा देशमा बहदै गएको विकृतिलाई रोक्न राजा महेन्द्रले वि.सं.२०१७ साल वैशाख १ गते विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको सरकार अपदस्त गर्दै दलरूमाथि प्रतिबन्ध लगाएका थिए भने पौष २२ गते पञ्चायती व्यवस्थाको शुभारम्भ गरी संस्थागत गर्ने उद्देश्यले वि.सं.२०१९ सालमा नेपालको संविधान २०१९ लागु गरेका थिए (अधिकारी र निरौला, २०५६ : १७) । जनताको जनबलको आधारमा स्थापित प्रजातन्त्र यसरी अपदस्त हुँदा समेत नेपाली जनता चुइँक्क नबोल्नु राजा महेन्द्रले जनभावना बुभेकै हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता रहेको देखिन्छ । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०१५ को धारा ५ ले राजालाई यस प्रकारको अधिकार दिएको प्रदान गरेको हुनले उनले देशको शक्ति आफ्नो हातमा लिएका थिए (शर्मा, २०५२ : ३४५) । राजा महेन्द्रले गरेका धेरै कामरू नेपालको राजनैतिक इतिहासमा अविस्मरणीय पनि रहेका छन् । उनले वि.सं.२०२४ सालमा नेपाललाई इन्टरपोलको सदस्य बनाउनु उनको उच्च कुटनैतिक सफलता थियो (अधिकारी र शर्मा, २०५९ : १२) ।

राजा महेन्द्र कुटीनीतिज्ञ, दार्शनिक मात्र थिएनन् उनी कुशल मनोविज्ञ पनि थिए । राजा महेन्द्रले कानुनी राज्यमा विश्वास गर्दथे भन्ने कुरा उनको शासनकालमा निर्माण गरिएका विभिन्न ऐन र कानूनरूबाट प्रमाणित हुन्छ । उनले नेपाल पुलिस फोर्स नियमावली २०१५, प्रतिनिधि सभा नियमावली २०१६, श्री ५ को सरकारको प्रधानमन्त्री, उपप्रधानमन्त्री, मन्त्री तथा सहायक मन्त्रीरूको पारिश्रमिक आदेश २०१६, न्याय प्रशासन ऐन २०१६, विर्ता उन्मुलन ऐन २०१६, आयकर र न्याय व्यवस्था ऐन २०१६, संस्था रजिष्ट्रेसन ऐन २०१६, आर्थिक ऐन २०१६, संसदका सदस्यरूको पारिश्रमिक ऐन २०१६ निर्माण गराएको थिए (देवकोटा, २०३३: ७५४, ७५५) । राजपरिवार खर्च व्यवस्था ऐन २०१६, नेपाल औद्योगिक विकास कर्पोरेशन ऐन २०१६, नेपाल कारखाना र कारखानामा काम गर्ने मजदुर सम्बन्धी ऐन २०१६, सहकारी संस्था ऐन २०१६, सैनिक ऐन २०१६, क्वाली र वेइज्जतिको ऐन २०१६, समाजमा असल नियतिका साथ कामगर्ने समाज सेवी, सज्जन राष्ट्रसेवक कर्मचारी, सेना, प्रहरी, सामाजिक अभियन्ता, सच्चा राजनीतिज्ञ र नेपाल र नेपालीरूको लागि योगदान गरेका विदेशी राजनेता र नागरिकलाई भावनात्मक रुपमा अभिप्रेरित गर्न विभिन्न प्रकारका मानपदवी र तक्मारूको व्यवस्था गरेका थिए । यसरी राजा महेन्द्रले आफ्नो शासनकालमा व्यवस्था गरेका मानपदवी, अलङ्कार र पदकरू महत्वपूर्ण रहेका थिए । त्यस्ता पदवीरू नेपाल प्रतापभास्कर वि.सं.२०२३ पौष १०, त्रिभुवन प्रजातन्त्र श्रीपद वि.सं.२०१३ वैशाख १३, नेपाल श्रीपद वि.सं.२०१९ पौष १, सेना सौभाग्य भास्कर वि.सं.२०२० पौष ११, नेपाल महाप्रताप बद्धक वि.सं.२०२० पौष १, सुविरपट्ट वि.सं.२०२० पौष ११, महेन्द्रप्रहरी वि.सं.२०२० जेष्ठ २७, महेन्द्ररत्न सुभूषण वि.सं.२०१९ असार २६, प्रहरी परक्रम वि.सं.२०२० जेष्ठ २७, सुप्रशंसनीय पट्ट वि.सं.२०२० पौष ११, प्रहरी रत्न वि.सं.२०२२ जेष्ठ २७, आकाशसेवा पट्ट वि.सं.२०२३, सेवापट्ट वि.सं.२०२० पौष ११, प्रहरी पराक्रम पदक २०२२ जेष्ठ २७, बारुण पदक वि.सं.२०२३ पौष १०, दुर्गम सेवा पदक वि.सं.२०२० पौष ११, परदेश सेवा पदक वि.सं.२०२० पौष ११, नेपाल भूषण वि.सं.२०२२ आश्विन २८, प्रहरी दीर्घसेवा पट्ट वि.सं.२०२२ जेष्ठ २२, प्रसिद्ध सेवा पदक वि.सं.२०२३ जेष्ठ २६, राजप्रसाद सेवा पदक वि.सं.२०२३ पौष १०, सैनिक सेवा पदक २०२३ जेष्ठ २३, जनपद सेवा पदक वि.सं.२०२३ पौष १० जस्ता विभिन्न पदवी र पदकरू स्थापना गरेका थिए (भट्टराई, २०५२ : १८४, १८५, १८६,१८७, १८८) ।

निष्कर्ष

नेपालमा शासन गर्ने राजारूमध्ये श्री ५ महेन्द्र सैभन्दा बढी उमेरमा राजा हुने नवौं शाहवशीय शासक थिए । उनी नेपालका राजारूमध्ये सर्वप्रथम अमेरीकाको भ्रमण गर्ने राजा पनि थिए । देशप्रमेले ओतप्रोत राजा महेन्द्र हकी स्वभावका मानिस थिए । राजा महेन्द्र प्रगतिशिल स्वभावका व्यक्ति थिए भन्ने आधार उनले आफ्नो शासनकालमा सुरुगरेका कार्यरू र चालेका कदमरूबाट प्रस्ट हुन्छ । जनताको जनवल, राजनैतिक दलरूको संघर्ष र राजा त्रिभुवनको त्यागले वि.सं.२००७ सालमा प्राप्त प्रजातन्त्र प्रति सबैको सकारात्मक सोच र राजनैतिक कार्य कुशलता हुनुपर्ने थियो तर त्यसो हुन नसक्दा वि.सं.२०११ सालको अन्त्यमा श्री ५ महेन्द्र राजगद्दीमा सस्दासम्म प्रजातन्त्रले निश्चित आकार लिइसकेको र जनताले प्रजातन्त्रको स्वाद लिइसकेका हुन्थे । त्यसो भएमा प्रजातन्त्रको समाप्ति गर्ने दुस्साहस कसैले पनि गर्न सक्ने थिएनन् । वि.सं.२००७ सालदेखि वि.सं.२०१५ सालसम्म नेपाली समाजमा बढ्दै गएको राजनीतिक वेथिति र अराजकताको अन्त्य अन्त्य वि.सं.२०१५ सालमा गरिएको आम निर्वाचन र त्यस पछि बनेको दुई तिहाई बहुमतको सरकार र त्यसका प्रधानमन्त्री विश्वेश्वर प्रसाद कोइरालाको नेतृत्वमा बनेको सरकारले पनि समाधान गर्न सक्ने अवस्था रहेन । स्वयम् प्रजातन्त्रको प्राप्तिमा प्राणको बाजी लगाएका नेताहले समेत प्रजातन्त्रको समाप्तिमा लागि राजा महेन्द्रलाई हौसला दिनु अध्ययन गर्न लायक विषय हो । अर्काको अधिनमा रहन नसक्ने, अरुको बिचार सुनेर धारणा नबनाउने, हठी स्वभाव, अग्रगामी सोच चिन्तनले सजिएका राजा महेन्द्रले तत्कालीन नेपालको वास्तविक अवस्थाको मूल्याङ्कन गरी वि.सं. २०१७ सालमा प्रजातन्त्रमाथि प्रतिबन्ध लगाई निरकुश शैलीमा नेपालको शासन सत्ता सञ्चालन गर्नु र प्रचलनमा रहेको नेपाल सरकारलाई परिवर्तन गरी श्री ५ को सरकार बनाउने जस्ता कार्यले उनको आलोचना भएको थियो । त्यसो भए पनि उनले आफ्नो शासनकालमा जुन देश विकासको खाका कोरे त्यसको सामु उनका ती कदमरू नगन्य भएको मान्ने गरिन्छ । राजा महेन्द्रको शासनकालमा भएका दीर्घकालीन रचनात्मक कार्यरूमध्ये पन्ध्रपिर्षय योजना, राष्ट्रबैंकको स्थापना, त्रिभुवन विश्वविद्यालयको स्थापना, निजामति सेवा ऐन, भूमिसुधार योजना, पूर्व-पश्चिम महेन्द्र राजमार्गको निर्माण, अरनिको राजमार्ग, राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना, विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय संघ संगठनरूसँगको मैत्रिपूर्ण सम्बन्ध र सदस्यताको प्राप्ति जस्ता विषयरू राजा महेन्द्रका उल्लेखनीय कार्यरू थिए । यस अर्थमा राजा महेन्द्रलाई एक विकासप्रेमी शासकका रुपमा पनि मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्रीसूची

- अधिकारी डि पी र निरौला आर एन -वि सं २०५६),सामान्यज्ञान दिग्दर्शन ,काठमाडौं ,अरुणिमा बुक्स एण्ड स्टेशनर्स ।
के. सी., सुरेन्द्र (२०५६) नेपाल कम्युनिष्ट आन्दोलनको इतिहास. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
गौतम, युवराज (७ मङ्सिर २०७५). राजा महेन्द्रको सपना, नागरिक न्यूज
<https://nagariknews.nagariknetwork.com/>
ढकाल, माधवप्रसाद र कोइराला, मातृकाप्रसाद (२०६३). शिक्षामा आधाररू. काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
देवकोटा, ग्रीष्म बहादुर (२०३३). नेपालको राजनीतिक दर्पण (भाग ३). वाराणसी : भट्टराइ वन्धु प्रकाशन ।
धिताल, जीवनाथ र पण्डित, रामप्रसाद (२०६०). २००७ सालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनका एक महान योद्धा प्रतिमान
चन्द्र बोहरा. काठमाडौं : प्रतिमान नीमा स्मृति प्रतिष्ठान ।
पौडेल, लिलाराज (२०५८). शाखा अधिकृत प्रारम्भिक परीक्षा दिग्दर्शन. काठमाडौं : मकालु बुक्स एण्ड स्टेशनर्स ।
भट्टराइ, ज्ञानेश्वर (२०५२). वृहत ज्ञानकोष. बुटवल : लक्ष्मी पुस्तक सदन ।
शर्मा, देवीप्रसाद (२०५९). आधुनिक नेपालको इतिहास. काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
शर्मा, रामहरि (२०४३). स्वर्णजयन्ती स्मारिका. काठमाडौं : नेपाल प्रजापरिषद ।
शाही, डि. के. (२०५२). सात साल पछि सात साल. काठमाडौं : साभाप्रकासन ।
श्रेष्ठ, नारायण प्रसाद मि सु ., हाम्रो पञ्चायत र नागरीक जीवन. भक्तपुर : जनक शिक्षा सामाग्री केन्द्र ।